

EESTI KÜLAASUSTUSE ARENGUJOONI 1920.–1930. AASTAIL

Gea TROSKA

Ajaloo Instituut. Rütüti 6, EE-0001 Tallinn, Eesti

Esitanud P. Raudkivi

Toimetusse saabunud 17. juunil 1996, avaldamisele lubatud 4. juulil 1996

Eesti külade areng, mis 19. sajandi keskpaigast alates sai seoses talumaade kruntimise ja talude päriksostmisega uue suuna, saavutas haripunkti 1920.–1930. aastail. Veel kruntimata põlis-külades jätkusid kruntimistööd, kuigi aeglaselt. Mõnevõrra enam mõjutas seal talude arvu kasvu ja külavormide muutumist talude jagamine pärijate vahel ja ositi müümine, mis varem oli keelatud. Eriti suur hüpe talude ja külade arvu kasvus oli aga seotud asundustalundite ja asunduste rajamisega 1919. aasta maareformi käigus mõisatelt võõrandatud maal. Hajus taluasustus laienes ulatuslikele maa-aladele, kus seni esinesid vaid üksikõued mõisaõuede näol. Viimased muutused nüüd enamikus asunduste osaks, suurematest, paljudeks maavaldusüksusteks jagatud mõisaõuedest aga kujunesid hulkõuesed keskused, hajakülade tuumikud. 1930. aastate lõpuks väljakujunenud asustuspilti iseloomustab külavormide levikukaart, mis näitab asustuse tunduvat hajumist võrreldes 19. ja 20. sajandi vahetuse seisuga. Laialdane ehitustegevus asundustaludes, mõnevõrra vähem vanades taludes, muutis märgatavalt ka eesti külade arhitektuurilist ilmet.

Suur murrang eesti külade arengus toimus 19. sajandi teisel poolel, kui talumaade kruntimise käigus likvideeriti senine, palju sajandeid püsinud kogukondlikul valdusõigusel põhinev külamaade riba- ja lapiviisiline jaotus talude vahel koos karjamaade ja metsade ühiskasutusega. Uus jaotussüsteem, mis paremini vastas juba 19. sajandi algupoolel kiiresti arenema hakanud kapitalistlikele tootmissuhetele, nägi ette igale talule omaette võimalikult tervikliku, kõiki talumajapidamise vajalikke kõlvikuid hõlmava krundi eraldamise. Loomulikult pidi ka talu õu asuma sellel krundil, mitte nii nagu vanas, eriti suuremas ja tihedamas külas, kus õued olid lahus talu valduses olevatest maadest. Kõigi talumaade kruntimise ja üldse majandusarenguga seotud suurte muudatuste hulgas väärib eriti esiletõstmist külade planeeringu ning välisilme ja ühes sellega kogu asustuspildi teisenemine. 20. sajandi alguseks olid esmajoones krunditud külad saanud juba uue ilme – tihedamatest küladest oli massiliselt hooneid ja õuesid välja veetud ning rajatud tuhandeid uusi õuesid, igäüks oma krundil, eemal teistest õuedest. Oli moodustatud sadu uusi külasid, kus õued kohe algusest peale paiknesid hajusalt. Selle tulemusel oli Eesti ala asustus omandanud ülekaalukalt hajusa iseloomu. Siiski jäi paiguti külasid kruntimata või püüti võimalikult rohkem olemasolevaid õuesid siduda uute kruntidega. Seetõttu säilis nendes piirkondades hajutatud külavormide kõrval ka vanu tihedamaid sumb- ja ridakülasid. Rohkesti vanu külavorme jäi püsima Saare- ja Muhemaal, samuti Lääne- ning Kagu-Eestis.

Külavormide ja üldse asustuspildi muutumist on autor üsna põhjalikult analüüsinud oma varasemates uurimustes.¹ 20. sajandil, eriti 1920.–1930. aastail toimunud arengut sai siis jälgida vaid põgusalt. Alles nüüd avaneb võimalus kogutud ja läbitöötatud materjalide alusel avaldada lühike ülevaade tolle perioodi arengusuundadest. 1930. aastate lõpuks väljakujunenud asustuspilti iseloomustab külavormide levikukaart, mis on koostatud sama metoodika alusel, nagu analoogilised kaardid autori varasemates töödes.

Vana külaasustuse areng jätkus iseseisvuse saavutanud Eesti Vabariigis üldjoontes juba eelmisel sajandil väljaarendatud suundades. Kuigi valdav enamik eesti taludest oli juba enne Esimest maailmasõda ära krunditud, oli 1920. aastate alguseks säilinud veel mõningane hulk täiesti kruntimata külasid, eriti Saaremaal. Mitmel pool olid alles vanad küla ühismaad, peamiselt karjamaade näol, paljudes kohtades aga koosnesid krundid tervikuna, sealhulgas ka põllumaa, arvukatest lahustükkidest. See oli muidugi takistuseks igati ratsionaalse talumajapidamise arendamisel kõigis maapiirkondades. Sellest lähtuvalt jätkas valitsus maade korraldamisel juba väljakujunenud praktikat koondada-iga talu maad võimalikult terviklikuks krundiks. Üldiseks sihiks oli lahustükkide arvu maksimaalne vähendamine, mitte ainult alles kruntimisele minevates külates, vaid ka varem krunditud maadel, samuti ühismaade likvideerimine. Lahedamate võimaluste loomiseks maade korraldamisel tihedamates külates, kus talude hooned liiga ligistikku asusid, soovitati osa majapidamisi uutele kohtadele ümber paigutada.² Tegelikult olid korraldamisele kuuluvad alad piiratud ning kaugeltki mitte igal pool polnud vaja või ei tahetud õuesid ümber paigutada. Samuti toimusid maakorraldustööd üsna aeglaselt, sest enne tööde alustamist oli vaja igas piirkonnas saada kõigi asjaosaliste peremeeste nõusolek ning leida vahendid tööde finantseerimiseks. Seetõttu ei mõjutanud talude kruntimine 1920.–1930. aastail veel püsima jäänud tihedamate külade ilmet kuigivõrd. Osa külasid aga jäigi enne 1940. aastat kruntimata.

Uute hajali õuede teket vanade külade maadel soodustas mõnevõrra talude tükeldamine pärijate vahel või ositi müümine, mida näiteks eelmise sajandi seadustik ei lubanud. Nii tekkis juurde uusi väikemajapidamisi, mis sageli paiknesid talude endistel lahusmaatükkidel keset metsa- ja heinamaid. Mõningat külade hajumise tendentsi võis märgata veel neil juhtudel, kui talu vanaks jäänud hoonete asemele ehitatud uued hooned paigutati vanast õuest eemale ja ühtlasi võimalikult kaugemale ka naaberkruntidel asuvatest õuedest. Seevastu asutuste, kogukonna ja erarendimaade korraldamine rahva hulgas tuntud nn. popsiseaduse (1926) alusel ei toonud peaaegu mingeid muudatusi asustusse. Rohkem kui pooled maa saamise sooviavaldused jäid rahuldamata, sest maade eraldamise üks olulisi tingimusi oli hoonete olemasolu.³ Maad said vaid olemasolevad vabadiku- ja ppsimajapidamised, millel juba hooned-õued olemas.

19. sajandi teisel poolel minetas eesti küla koos külaväljade kruntimise ja küla ühismaade ärajagamisega viimasedki kogukondlikud jooned. Nüüd koosnes küla üksteisest majanduslikult sõltumatutest ja maavalduse poolest võimalikult terviklikult eraldatud taludest, mille õuedki ei moodustanud sageli enam kompaktsed asulat. Talusid ühendas eeskätt maa-alane kokkukuuluvus, peamiselt vanade külamaade piires. Ühiskondliku elu valdkonnas, nii kohaliku omavalitsuse korraldamisel kui ka kultuurielu arendamisel oli juba möödunud sajandil põhiliseks ühenduseks kujunenud vald, mis hõlmas suurema hulga külasid. Siiski püsis vanade traditsioonide mõjul küla kui teatud kollektiivi kokkukuuluvuse tunnetus, eriti siis, kui taluõuedki asusid suhteliselt lähestikku või moodustasid tihedamaid asulaid. Ka ametlikus asjaajamises jäid külad püsima kindlate administratiivüksustena.

¹ Väitekirjas ja mitmetes artiklites osaliselt avaldatud uurimuste tulemused on autor kokkuvõtlikult esitanud raamatus "Eesti külad XIX sajandil" (Eesti Raamat, Tallinn, 1987).

² Sinberg, T. Ülevaade maakorraldusest vabariigi esimesel aastakümnel. Äratrükk kuukirjast Agronoomia nr. 2. Tartu, 1928, 8.

³ Samas, 13.

19. sajandi lõpul kujunes suuremate vanade külade äärealadel kruntimise järel laaliveetud õuedest ja paljudest uutest mitmesuguse suurusega majapidamistest arvukalt uusi õuede rühmi, mis asusid küllaltki eraldatult teistest küladest ja talurühmadest. Väga sageli nimetas rahvas neid omaette küladeks, kuigi nad algselt kuulusid veel vana küla koosseisu. Üsna varsti, eriti aga 20. sajandi algul ja Eesti Vabariigi algaastail hakati seesuguseid taluderühmi ka ametlikult omaette küladeks nimetama. Kui sajandivahetusel koostatud üheverstalisele kaardile oli Eesti alal kantud kokku 2855 küla, siis 1920. aastate alguse allikais⁴ on samal alal loendatud üle 4850 küla. Uute külade moodustamine jätkus ka järgnevail aastail. 1930. aastate materjalides on arvukalt leida uusi külanimesid, millega on tähistatud vanade külade äärealadele moodustatud taluderühmi. Sellistest uutest küladest võiks Avinurme vallast nimetada Ulvi külast eraldatud Jalaksaaret, Piilsi külast eraldatud Piilsi-Kolgaväljat ja Adraku külast eraldatud Kütametsat. Puhja vallas eraldati suurest Puhja külast Koiduaru küla, Olustvere vallas Üldē külast Turu küla, Paasvere vallas Venevere külast Jätukolga küla, Undla vallas Hulja külast Orutaguse küla, Varbla vallas Paadrema külast Korju küla.

Paljudes Põhja-Eesti mõisates oli juba 19. sajandi teisel poolel külamaadest eraldatud üsna kompaktseid maa-alasid saunikutele. Nendele maadele rajati siis hulgaliselt sauna- ja vabadikuõuesid suuremate või väiksemate rühmadena. Osa neist asus küladest üsna kaugel ja nendest said kohe algusest peale eraldi vabata saunakülad. Sauna- ja vabatkohad paiknesid sageli vanade külade kõrval või läheduses ning kuulusid viimaste koosseisu. Paljud sellised väikemajapidamistest koosnenud külaosad nagu Karulõpe Varangu külas (Halja v.), Jänese Sämi külas (Sõmeru v.), Ridaküla Võrnu külas (Kohtla v.), Põlendiku Vodava külas (Alutaguse v.), Sõmeru-Aru Sõmeru külas (Paide v.), Pikasaare Läsna külas (Vohnja v.), Uduküla Vandu külas (Undla v.) jt. eraldati ametlikult omaette küladeks alles 1920.–1930. aastail. Ka Lõuna-Eestis moodustati mõningaid väikekohtadest külasid, nagu Telliskivi küla Kägari külast Mäksa vallas või Ojasoo küla Papisilla külast Häädemeeste vallas. Rohkesti uusi talusid oli 19. sajandi teisest poolest alates rajatud suuremate vanade hajatalude ümber. Ka nendest moodustati nüüd uusi külasid, mis said väga sageli oma nime vanima ja suurima talu järgi. Hajatalude ümber kujunesid sellised külad nagu Aruküla Karuse vallas, Tiilima küla Varbla vallas, Vikipalu küla Anija vallas, Allika küla Kernu vallas, Parisselja küla Are vallas, Vanaaseme küla Lelle vallas, Vahekuru ja Järvekuru küla Tuhalaane vallas, Luige küla Torma vallas, Urvila küla Vara vallas, Arumäe küla Ahja vallas ja veel paljud teised.

Nii suurenes 1920.–1930. aastail külade arv vanadel talumaadel hoolimata asustuse tegelikust hajumisest. Selline vastuolu on seletatav, kui silmas pidada, et sõna *küla* ei tähistanud nüüd mitte ainult tihedasti hoonestatud maa-asulat, vaid üldse teatud piirkonnas paiknevatest taludest koosnevat administratiivüksust. Talude hajutatud asendi tõttu kujunesid paiguti üsna laialdased suhteliselt ühtlase tihedusega asustatud alad, kus üksikute külade piirid olid looduslikult vähe silmapaistvad ning piiriäärseid talusid võidi kergesti arvata kord ühte, kord teise külasse. Nii mitmedki suuremad külad jaotati administratiivselt osadeks, mis tähistati vanale külanimele järjekorranumbri (tavaliselt rooma numbr) lisamisega. Külade arvestuses esinesid need kõik omaette asulatena. Nii oli 1940. aastate alguseks külade nimestik täienenud veel ligi 450 küla võrra.

Kui asustuse areng vanade külade, s.o. mõisaaegsete talumaade ulatuses kulges põhiliselt juba eelmisel sajandil väljakujunenud vormides ning eriti suuri muudatusi siin ei toimunud, siis endiste mõisamaade osas oli olukord teine. Eesti Vabariigi valitsuse poolt 1919. aastal tehtud maareform ja sellele järgnenud laialdane asundustegevus tõid kaasa ulatuslike alade asustamise uute taluõuedega ning

⁴ Kokkuvõtted on tehtud järgmiste allikate järgi: 1922. a. üldrahvalugemise andmed. Vjhik IV, V, VI, VIIa, VIIb, VIII, IX, X, XI. Riigi Statistika Keskbüroo, Tallinn, 1923–1924; Üleriikline asumite nimestik. Posti Peavalitsus, 1923.

Eesti üldise asustuspildi märgatava muutumise. Kogu maareformi käigu, sotsiaal-majandusliku iseloomu ja valitsuse üldise asunduspoliitika analüüs väärrib kahtlemata põhjalikku käsitlust, käesoleva ülevaate raames pole aga võimalik nendel küsimustel pikemalt peatuda. Seepärast on vaadeldud vaid maareformi ja üldise asundustegevuse mõju asustusvormide arengule.

Asustuse arengus endistel mõisamaadel võib jälgida kahte suunda. Üks nendest sarnaneb üldjoontes asustuse arenguga endistel talumaadel. Nimelt asus mõisamaadelgi hulgaliselt vanemaid, kuid ka uuemaid, alles 19. sajandi jooksul rajatud majapidamisi – mitmesuguses suuruses renditalused, kandi- ja saunakohtasid, mis nüüd juba riigirenditaludena jäid oma olemasolevate õuedega püsima endisel asukohal. Enne maareformi algust loendati selliseid majapidamisi veidi üle 23 000.⁵ Maareformi puhul korraldati nende maavaldust, täpsustati piire ja mõõdeti juurdelõikeid, kuid nende üldarv kasvas 1938. aastaks üsna vähe (veidi üle 23 700).⁶ Kuna nende majapidamiste õued asusid enamasti hajusalt, osalt ka hõredate küladena (näit. saunakülad Põhja-Eestis), siis maareformi käigus ei tekkinud erilist vajadust nende asukoha muutmiseks. Järelikult ei muutunud ka olemasolev asustuspilt selles osas kuigivõrd.

Mõisate oma majandamisel olnud ulatuslikud maad kuulusid maareformi ajal tükeldamisele uute väikemajapidamiste loomiseks. 1929. aastaks oli uusi maa-kasutusüksusi eraldatud juba üle 50 000 ning järgnevate aastate jooksul kasvas nende arv veelgi.⁷ 1929. aasta põllumajandusloenduse andmeil oli nendest asundustalundeid üle 32 000, mis moodustas umbes veerandi talumajapidamiste koguarvust.⁸ Nii suure hulga uute majapidamiste tekkimine laialdastel mõisamaadel, kus seni paiknes vaid suhteliselt väike arv asulaid mõisate ja karjamõisate õuede näol, tähendas juba üldise asustuspildi tunduvat muutumist.

Olenevalt mõisa või karjamõisa suuruselt, tema maade ulatusest, samuti mitmesugustest majanduslikest ja poliitilistest kaalutlustest jaotuskavade koostamisel ja uute asunduskohtade suuruse määramisel, kujunesid endiste mõisate ümber paarist-kolmest kuni mitmekümnest majapidamisest koosnevad rühmad. Erinedes juriidiliselt staatusest mõneti vanadest küladest ning asudes ka looduslikult viimastest eraldi, moodustasid need majapidamiste rühmad omaette asulaid, nn. asundusi. Need kandsid tavaliselt sama mõisa nime, mille maadele nad olid rajatud. Mitmel pool on suuremate mõisate äärealadel asunud vanemate mõisarenditalude või kandi- ja saunakohtade lähedusse eraldatud ka asunduskrunte, millest koos esimestega moodustati omaette külad. Selliseid uusi külasid leidub näiteks Kabala mõisa ümber (Ummaru, Laikmaa, Tamme, Väljamäe, Soe k.), Tammistu (Kruusa k.), Taevere (Saare k.), Venevere (Sivi k.), Kalvi (Mäepealse, Kesimetsa, Kelu k.) ja Ereda (Uenuurme k.) mõisas ning teistes mõisates. Mitmesugustesse asulate nimekirjadesse on kantud üle 1300 asunduse, mille võrra eesti maa-asulate võrk lühikese aja jooksul täienes.

1930. aastate keskpaiku koostatud nn. skeemiline kaart, mis annab kõigi väljaspool linnu asunud majapidamiste maavalduste piirid peaaegu kogu Eesti ulatuses⁹, võimaldab hästi jälgida, kuidas mõisad ära jagati. Valdava enamiku uutest majapidamistest moodustasid mitmesuguses suuruses asundustalud, lisaks neile olid veel mõisatööliste jagatud väikekohad ning nn. käsitöö- ja eluasemekohad. Juba möödunud sajandil talumaade kruntimisel omaks võetud põhimõtetest lähtudes eraldati igale majapidamisele maad võimalikult tervikliku krundina. Kuna jaotamisele kuulunud mõisapõllud moodustasid suuri massiive (eriti Kesk-

⁵ **Õisman, J.** Maaomandus ja maareform. – Rmt.: Eesti Põllumajandus. Statistiline aastaraamat, I. Riigi Statistika Keskbüroo, Tallinn, 1923, 21.

⁶ Valitsusasutiste tegevus 1937.–1938. a. Riigikantselei, Tallinn, 1938, 66.

⁷ Valitsusasutiste tegevus 1918.–1934. a. Riigikantselei, Tallinn, 1934.

⁸ 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed. Vihik I. Riigi Statistika Keskbüroo, Tallinn, 1930, 14.

⁹ Eesti Riigiarhiivi tehnilise dokumentatsiooni osakond, f. 3, n. 1, s. 1–1340. Kaardistamata on Saare- ja Muhumaa, Vormsi ning suurem osa end. Valga, Võru ja Petseri maakonnast.

ja Põhja-Eestis) ning karja- ja heinamaad asusid nendest kaugemal, tuli sageli asunduskrunte välja mõõta mitmes lahus tükis. Krundi põhiosa, tavaliselt kõige suurem, mis hõlmas põllumaa ning kujunes uue õue asupaigaks, eraldati ikka ühe tervikliku tükina. Sellise jaotamisviisi tulemusel koosnesid uued asulad põhiliselt hajali õuedest. Kohati on maade jaotamine pikkadeks paralleelseteks kruntideks risti üle pikliku põllumassiivi olnud eelduseks õuede paigutamisele ahelatena piki teid, teisel on osa õuesid kruntide väikeste mõõtmete tõttu ehitatud suhteliselt lähestikku.

Sageli jagati ka mõisate õued mitme maavaldusüksuse vahel ära. Väiksemate mõisate ja karjamõisate õued jäid tavaliselt 2–3, suuremate omad 3–4 krundi sisse. Krundid olid kas enam-vähem võrdse suurusega või oli nendest 1–2 suuremat, teised väiksemad. Kuid oli ka umbes paarsada mõisat, mille õued tervikuna või suuremas osas jäid üheainsa mõisasüdame krundi sisse. Jagamata jäid muidugi ka nende üle viiekümne suure mõisa õued, mille maadest moodustati riigimajandid põllutöökoolide (Olustvere, Arkna, Jäneda, Vana-Vigala, Putkaste, Polli, Väimela jt.), kodumajanduskoolide (Helme, Mõdriku, Saku, Kehtna, Vana-Antsla jt.) ja piimanduskooli (Õisu) rajamiseks, samuti sordiaretuse, seemnekasvatuse, tõukarjakasvatuse (Kuusiku, Luunja, Jõgeva, Sangaste, Viisu jt.) ja tõuhobusekasvatuse (Tori) arendamiseks ja muuks otstarbeks. Nende riigimõisate kasutusse jäi siiski vaid osa endisi mõisamaid, teisele osale tekkisid asundused, nagu mujalgi. Asundustes, kus mõisaõu oli jagamata või jagatud vaid mõne majapidamise vahel, ei kujunenud mingit erilist keskust ning neid võib üldise vormi poolest arvata hajakülade, õuede ridaja asetuse puhul ka ahelkülade hulka.

Kui enamiku mõisate õued jäid suhteliselt väikese arvu kruntide sisse, siis ligi paarisaja mõisa õued olid jagatud suurema hulga maakasutusüksuste vahel. Nii näiteks oli Partsi mõisa (Põlva v.) õu jagatud kaheksa krundi vahel, mille hulgas olid kooli ja metsniku krunt ning üks ärikoht. Kuuest krundist, mille piiridesse jäi Erastvere mõisa õu, oli üks piiritusvabrik, üks meierei ja üks loomaarsti kasutada. Kõnnu, Palmse, Kavastu, Neeruti, Esna, Abja, Lustivere jt. mõisate õued olid jagatud kuue krundi vahel, Maidla, Kaalepi, Pagari, Kammeri, Tarvastu, Haanja jt. maad seitsme, Püssi, Ahja, Rannu, Luutsniku jt. omad kaheksa, Päänurme, Kullenga, Kärevere, Patküla, Orava jt. omad üheksa krundi vahel. Paljudes mõisates eraldati mõisaõuest tavaliselt koos endise härrastemajaga krunt üldharidusliku või mõne erakooli tarbeks või sotsiaalhoolekande asutuste jaoks (lastekodud, vanadekodud, invaliidide kodud). Mõisate tööstusettevõtted, nagu piiritus- ja viinavabrikud, meiereid, koorejaamad, veskid jm. eraldati omaette valdusüksusteks, millele lisaks moodustati veel uusi tööstus- ja ärikohti. Mitmes mõisas eraldati isegi viljapuuaiad omaette üksusteks. Vastavalt vajadusele anti mõisate õuedest väikesi krunte veel rahvamajadele, vallamajadele, jaoskonna- ja loomaarstidele, metsa- ja politseiametnikele, tuletõrjele, postkontoritele jne. Nii kujunesid paljudes asundustes endise ühtse mõisaõue asemele (peamiselt endiste mõisahoonete baasil) tihedamad hulkõuesed keskused, kus peale puhtpõllumajanduslike majapidamiste olid esindatud ka teised elualad. Kuna nende keskuste ümber paiknes tavaliselt veel hulk hajusaid asundustalusid, siis kujunesid siin välja uued tuumikkülad.

Mõningal määral suutis vabariigi valitsus tegelda ka uute, põlluharimiseks sobivate maade hõlvamisega. Kuni 1938. aastani rajati metsadest ja soodest ülesharitud uudismaadele 2000 uut talu- ja eluasemekohta.¹⁰ Paljud nendest kruntidest

¹⁰ Valitsusasutiste tegevus 1937.–1938. a., 66.

Külavormide levik Eestis 1930. aastatel. Sumbjad külad: 1 tihe sumbküla, 2 hõre sumbküla, 3 hajaküla; ridajad külad: 4 ridaküla, 5 ahelküla, 6 tänavküla; segavormid: 7 ringküla, 8 tuumikküla. Märkide suurus osutab külade arvule, nende asetuse enamiku vastavat vormi külade asukohale ruudu piires.

asundused olid Põllapalu, Lepplaane, Peressaare, Pikavero-Suursoo ja Oudse
 hajusa paiknemise tüüpi kuuluvad needki hajaasulate rühma.

Nii laienes ja kasvatas Eesti ala asustus 1920.-1930. aastatel valdavalt
 tüüp. See nähtub ilmekalt ka külavormide levikukaart (hoonel), mille koostamine
 on kasutatud enne 1940. aastat valmistatud topograafilisi kaarte ja
 algul pildistatud aerofotoplaane. Kõrvuti vanaaegse külade
 vormides on arvesse võetud ka kõik uued külad ja asu-
 rüü- ja suurbüüde levikukaartide Lääne-Virumaal, Põhja-
 jumal ja Lääne-Eesti merialasetses osas, mis on
 kõrval esimese Viimase põlvkonna ning

ka hajakülade
 külad, tuumkülad ja arvukamad
 Võmsjärve valduses, mis on suuri pool Eesti
 arvukamaid ja arvukamaid süm- ja rüü-
 hõredad asustuskujud. Võmsjärve
 19. ja 20.

tuumkülad
 üksikuid
 talude hõ-
 masoleva-
 krundide
 mõni üksik
 aga mõisa-
 rühoid liig-
 hädapär-
 mõni

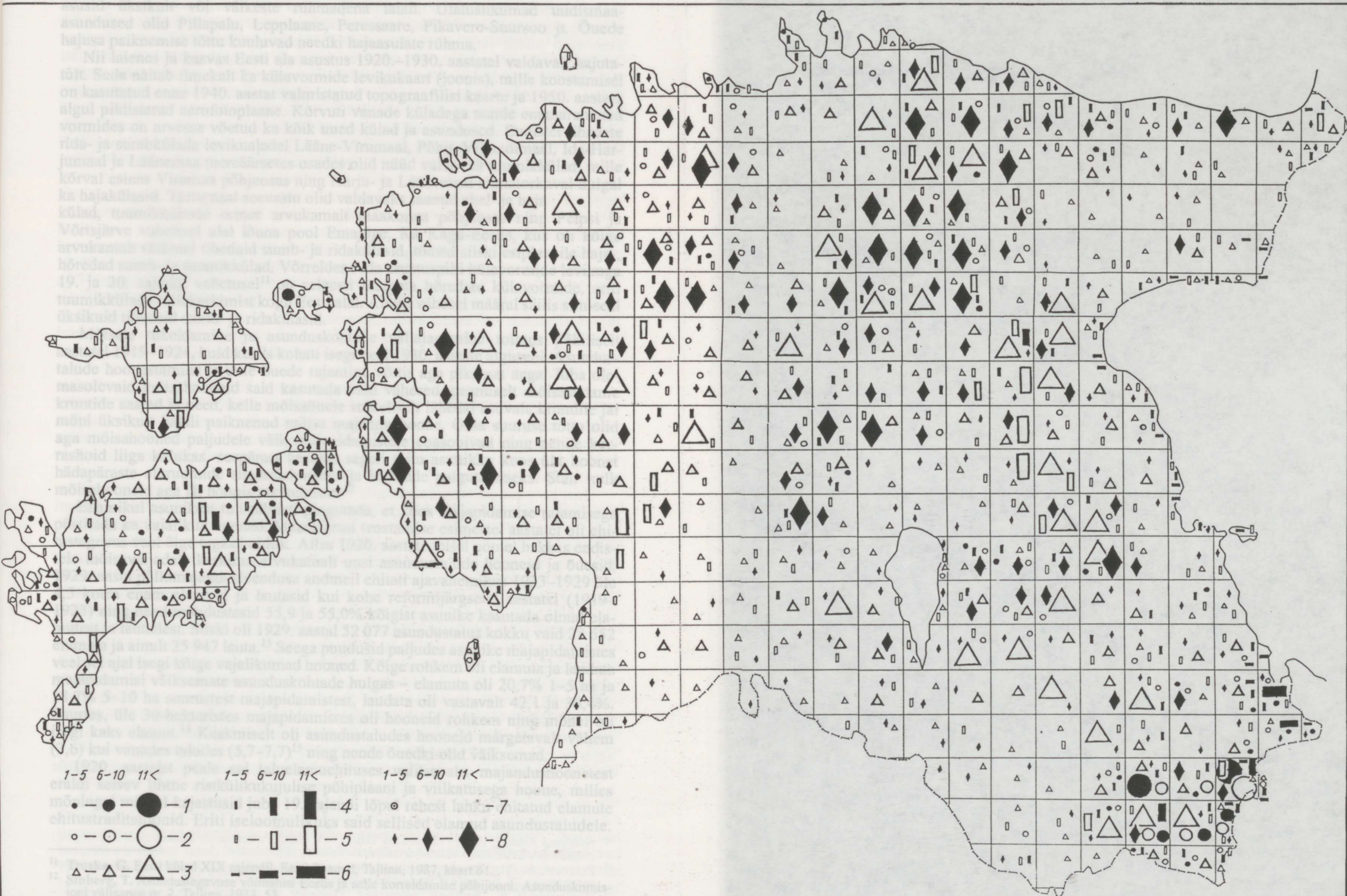
andmeid chi-
 1929. aastal 32 077 asundustalude
 kokku vaid
 Seega püüdis paljudes
 Kõige rohkem
 vähesemal
 70,7%
 42,1%
 hõredad rohkem ning

Kaardustel on asundustalude hõredad märgatav
 kui vanaaegsete (5,7-7,7) ning nende suured olid väikesem

est
 ja viikatuses hõred, milles
 elanike
 said selliseid elanike asundustaludele.

XIX
 Tallinn, 1987, kaart 61.
 Asunduskomis-
 Tallinn, 1987, 53. ja 54. leheküljel kirjeldatud põhjoni. Asunduskomis-
 Tallinn, 1987, 469.

Arvutustulek: Karkus, J. Talude hõredad. - Eesti Statistika, 1930, 9(100), 470, tab. 3.
 Arvutustulek: 1929. a. põllumajandusliku liiskirjutuse andmed, tab. 26 ja 27.
 Karkus, J. Talude hõredad, 469.

1-5	6-10	11<	1-5	6-10	11<	1-5	6-10	11<
●	●	●	■	■	■	○	○	○
○	○	○	■	■	■	◆	◆	◆
△	△	△	■	■	■			

Arvutustulek: Karkus, J. Talude hõredad. - Eesti Statistika, 1930, 9(100), 470, tab. 3.
 Arvutustulek: 1929. a. põllumajandusliku liiskirjutuse andmed, tab. 26 ja 27.
 Karkus, J. Talude hõredad, 469.

asusid üksikult või väikeste rühmadena laiali. Ulatuslikumad uudismaa-asundused olid Pillapalu, Lepplaane, Peressaare, Pikavere-Suursoo jt. Õuede hajusa paiknemise tõttu kuuluvad needki hajaasulate rühma.

Nii laienes ja kasvas Eesti ala asustus 1920.–1930. aastatel valdavalt hajutatult. Seda näitab ilmekalt ka külavormide levikukaart (joonis), mille koostamisel on kasutatud enne 1940. aastat valmistatud topograafilisi kaarte ja 1950. aastate algul pildistatud aerofotoplaane. Kõrvuti vanade küladega nende enamarenenud vormides on arvesse võetud ka kõik uued külad ja asundused. Endistel tihedate rida- ja sumbkülade levikualadel Lääne-Virumaal, Põhja-Viljandimaal, Ida-Harjumaal ja Läänemaa mereäärsetes osades olid nüüd valdavalt tuumikkülad, mille kõrval esines Virumaa põhjaosas ning Harju- ja Läänemaal silmatorkaval hulgal ka hajakülasid. Tartumaal seevastu olid valdavaks saanud ahel- ja haja külad, tuumikkülasid esines arvukamalt maakonna põhjaosas ning Peipsi ja Võrtsjärve vahelisel alal lõuna pool Emajõge. Ka Kagu-Eestis, kus oli kõige arvukamalt säilinud tihedaid sumb- ja ridakülasid, tõusid siiski esiplaanile haja-, hõredad sumb- ja tuumikkülad. Võrreldes seda asustuspilti külavormide levikuga 19. ja 20. sajandi vahetusel¹¹ on selgesti märgata hõredate külavormide, eriti tuumikkülade esilekerkimist kogu Eesti alal. Ainult vähesel määral säilis siin-seal üksikuid tihedaid sumb- ja ridakülasid.

Mõisate tükeldamine ja asunduskohtade väljajagamine toimus põhiliselt aastatel 1919–1924, kuid kestis kohati isegi veel 1930. aastate alguseni. Asundustalude hoonestamine ja uute õuede rajamine võttis aga pikemat aega. Juba olemasolevaid mõisahooned said kasutada vaid vähesed, peamiselt mõisasüdame kruntide saajad ja need, kelle mõisaõuele suhteliselt lähedal asuvale krundile jäi mõni üksikult hajali paiknenud mõisa majandushoone. Oma suuruse tõttu olid aga mõisahooned paljudele väikemajapidamistele ebasobivad ning nende korrahoid liiga kulukas, seepärast kasutas sageli mitu asunikku koos üht hoonet hädapäraste eluruumide sisseseadmiseks ja loomade paigutamiseks. Suur hulk mõisahooned aga jäi hoopis rakendusetu.¹²

Enamikul asunistest tuli tublisti pingutada, et koos majapidamise rajamisega püstitada ka vajalikud hooned. Maareformi teostamise esimestel aastatel oli ehitustegevus veel õige tagasihoidlik. Alles 1920. aastate teisel poolel hakkas endistele mõisaväljadele kerkima arvukamalt uusi asundustalude hooned ja õuesid. 1929. aasta põllumajandusloenduse andmeil ehitati ajavahemikus 1923–1929 üle 4,5 korra enam elamuid ja lautasid kui kohe reformijärgsetel aastatel (1919–1923) ning need moodustasid 55,9 ja 55,0% kõigist asunike kasutada olnud elamutest ja lautadest. Siiski oli 1929. aastal 32 077 asundustalus kokku vaid 28 652 elumaja ja ainult 25 947 lauta.¹³ Seega puudusid paljudes asunike majapidamistes veel sel ajal isegi kõige vajalikumad hooned. Kõige rohkem oli elamuta ja laudata majapidamisi väiksemate asunduskohtade hulgas – elamuta oli 20,7% 1–5 ha ja 18,7% 5–10 ha suurustest majapidamistest, laudata oli vastavalt 42,1 ja 30,4%. Suurtes, üle 30-hektaristes majapidamistes oli hooned rohkem ning mõnel oli isegi kaks elamut.¹⁴ Keskmiselt oli asundustaludes hooned märgatavalt vähem (3,6) kui vanades taludes (5,7–7,7)¹⁵ ning nende õuedki olid väiksemad.

1920. aastaist peale sai taluelamuehituses valitsevaks majandushoonetest eraldi seisev lihtne ristkülikukujulise põhiplani ja viilkatusega hoone, milles mõningal määral kajastusid juba 19. sajandi lõpul rehest lahku ehitatud elamute ehitustraditsioonid. Eriti iseloomulikuks said sellised elamud asundustaludele.

¹¹ **Troska, G.** Eesti külad XIX sajandil. Eesti Raamat, Tallinn, 1987, kaart 61.

¹² **Sinberg, T.** Asundustegevuse võimalusi Eestis ja selle korraldamise põhijooni. Asunduskomisjoni väljaanne nr. 2. Tallinn, 1933, 53.

¹³ Arvutusalus: **Kurkus, J.** Talundite hooned. – Eesti Statistika, 1930, 9 (106), 470, tab. 3.

¹⁴ Arvutusalus: 1929. a. põllumajandusliku üleskirjutuse andmed, tab.26 ja 27.

¹⁵ **Kurkus, J.** Talundite hooned, 469.

Uue elamutüübi võidukäiku soodustas asjaolu, et valdav enamik asunikke kasutas ehituste püstitamiseks riiklikku laenu, selle saamiseks aga tuli ehitada ametlikult kinnitatud plaani järgi ja kinni pidada kehtestatud ehitustehnilistest nõuetest. Arhitektide koostatud tüüpikavandeid eri suuruses majapidamiste jaoks avaldati ajakirjanduses ja ka omaette kogumikena¹⁶, kust tulevane ehitaja võis valida kõige sobivama. Enamik nendest kogu õuehoonestust (koos õueplaaniga) hõlmavatest kavanditest nägi ette eraldi elamu ehitamise. 1930. aastate algul propageeriti ka koosehitusi, milles elamuga ühe katuse alla olid paigutatud ait ja laut ning teised majandusruumid. Üldiselt peeti kinnitatud projektidest kinni, eriti tehniliste nõuete osas, nagu hoone mõõtmed, välisilme, niiskusesisolsatsiooniga vundament, palkehitustel puhasnurk jne. Sisemises ruumijaotuses aga tehti paljudel juhtudel parandusi lihtsustamise suunas, nii nagu igale peremehele sobivam tundus. Sageli jäid majandusliku kitsikuse tõttu välja ehitamata projektis ettenähtud klaasverandad, mansardkorruse toad ja teised vähem vajalikud ruumid, samuti ei juurdunud eesti ehitustraditsioonile võõrad nikerdatud verandapostid ning muud kaunistused ja aknaluugid. Koosehitusi püstitati kõige rohkem Lääne- ja Saaremaal, populaarsed olid nad ka Pärnu- ja Virumaal. Osa asunikke eelistas isegi rehetoaga tüüpiprojekti (vilja kuivatamise võimalus!), milles rehetoale oli antud moderniseeritud, kaasaja nõuetele vastav lahendus. Samal ajal ehitasid Tartu-, Valga- ja Võrumaal ka kõige kehvemad asunikud elamu ikka laudast lahku¹⁷, sest eraldi elamute ehitamine oli siin tavaks saanud juba 19. sajandil.

Omanäoliseks kujunesid ka asundustalude õued. Neljakandilise majandusõue ümber suhteliselt lähestikku paigutatud hooneid oli tunduvalt vähem kui vanades taludes. Elamu esiküljele rajati tavaliselt ilu- ja viljapuuaed. Esiälgu olid õue ümber istutatud puud väikesed ning õued näisid üsna lagedad. Alles ajapikku hakkasid asundustalude õuesid ilmestama viljapuuaedade ümber rajatud ja kõrgeks kasvanud kuusehekid.

Uusi hooneid püstitati ka vanades rendi- ja ostutaludes. Et seoses rehepeksu- masinate laialdasema levikuga muutusid vanad rehielamud tarbetuks, hakati siingi eelistama uut tüüpi eraldi elamuid. Oma plaanilahenduse ja väliskujunduse poolest olid nad üldiselt samasugused nagu asundustaludes püstitatud hooned. 1939. aasta põllumajandusloenduse andmeil¹⁸ olid elamud ja majapidamishooned eraldi 52,9%-l kõigist talundeist (s.t. kaasa arvatud ka asundustalundid). Eraldi elamuid oli arvukamalt Valga-, Võru-, Viru- ja Tartumaal. Petserimaa andmeid ei saa võrdluseks kasutada, sest siinsetes setu ja vene küldades olid valdavad vanaaegsed 1–2 toast ja esikust (seenisest) koosnevad, kõrvalhoonetest eraldi elamud. Rohkesti ehitati uusi elamuid ka koos lautade ja teiste kõrvalruumidega ühise katuse alla, kuid kahjuks pole need statistilistes andmetes eraldatud rehielamutest. Vaid vähesed peremehed pidasid vana traditsiooni mõjul paremaks rehielamut, mille ehitamisel nüüd kasutati täiustatud plaani ja kaasaegseid arhitektuurseid vorme. Samal ajal ehitati vanu rehielamuid ümber, kohendades neid vastavalt kaasaja nõuetele. Seda tehti peamiselt piirkondades, kus 1939. aasta andmeil esines koosehitisi üldse arvukamalt (Saare-, Lääne- ja Pärnumaa). Jõukamates taludes püstitati peamiselt individuaalprojektide järgi uusi, paljude tubadega elumaju, mis jäljendasid linnamaju nii plaanilahenduse kui ka välis-

¹⁶ Ajakirjad *Asunik*, 1922, 1923 ja *Uus Talu*, 1925, 1926; **Peterson, F.** *Taluehitised*. Tallinn, i.a.; *Maaehitusi*, I. Tallinn, 1928; *Maaehitusi*, II. Tallinn, 1930.

¹⁷ **Peterson, A.** *Asunike elamute ehitamisest kodanlikus Eestis*. – Rmt.: *Etnograafiamuseumi aastaraamat*, 20. Eesti NSV Teaduste Akadeemia, Tallinn, 1965, 189–198.

¹⁸ **Шлыгина Н. В.** *Жилище эстонских крестьян в период буржуазной Эстонии*. – *Советская этнография*, 1956, 3, 72. Et 1939. aasta põllumajandusloenduse andmeid ei jõutud enne 1940. aastat täielikult läbi töötada, oli N. Slõginal võimalik kasutada ainult loenduse algmaterjale (nüüd Eesti Riigiarhiiv, f. 1831) ning mõningaid endise Riigi Statistika Keskbüroo Põllumajandusbüroo juhataja J. Kurkuse isiklikke käsikirjalisi materjale. Seega pole artiklis esitatud andmed päris täpsed. Seda on märkinud ka autor ise.

kujunduse poolest.¹⁹ Kaasaegse arhitektuurse vormi said ka uued ehitatavad kõrvalhooned. Seinamaterjalina võeti kasutusele järjest rohkem kivi ja savi, samuti laienes laastude, kivide jt. katusekattematerjalide kasutamine. 1939. aastal oli 4,7% elamutest ning 33,4% lautadest juba kivi-, savi- või segamaterjalist seintega ning 60,6% elamute ja 54,6% lautade katustest olid kaetud laastude, kivi või teiste materjalidega.²⁰ Suuremates ja jõukamates majapidamistes hakati püstitama uusi kaasaegsemaid kõrvalhooneid. 1939. aastal oli 1,7% kõigist lautadest juba puhaslaudad, viljakuivateid oli ehitatud 6,7%-l, puhassigalaid 3,4%-l, kanalaid 2%-l ja silohoidlaid 0,3%-l kõigist talundeist.²¹ Kõik see muutis eesti küla arhitektuurilise ilme üsnagi kirjuks – vanade traditsiooniliste, sageli veel õlg- ja rookatusega rehielamute ja kõrvalhoonete kõrval ja vahel seisid hoopis teiselaadsed kõrgete viilkatustega hooned, mis oma suuruse ja välise vormikujunduse poolest tugevasti varieerusid olenevalt majapidamise jõukusest.

¹⁹ Tihase, K. Eesti talurahvaarhitektuur. Kunst, Tallinn, 1974, 157.

²⁰ Шлыгина Н. В. Жилище эстонских крестьян, 78.

²¹ Eelkookuvõtteid 1939. a. põllumajandusloenduse andmeist. Riigi Statistika Keskbüroo, Tallinn, 1939, tab. 6.

DEVELOPMENT OF RURAL SETTLEMENT IN ESTONIA IN THE 1920s AND 1930s

Gea TROSKA

The paper discusses changes in the planning and appearance of villages and the resulting changes in the whole settlement pattern in Estonia in the first half of the 20th century. In general, the development of the old rural settlement system continued in the independent Republic of Estonia in the same directions as during the previous century. The present author has treated these developments thoroughly in her earlier investigations. The consolidation of the farmsteads into united lots was continued in villages where this had not yet been done. However, this work proceeded slowly and was not completed by 1940. The formation of new dispersed farmyards and the dispersal of villages was furthered by the parcelling of farms between heirs or selling them in parts (which was not allowed earlier). Although villages dispersed, they continued to exist as administrative units. However, as many old farms and cottagers' plots of land that had moved out of villages as well as new scattered holdings formed groups separated from old villages and one another, these were officially named villages. So, in the early 1920s over 4850 villages were counted in Estonia (at the turn of the century there had been 2855 villages). In the early 1940s the number of villages increased by about 450.

On the lands expropriated from estate owners by the government of the Republic of Estonia in the course of land reform in 1919 the settlement system developed in two directions. As to the rented farms and cottagers' holdings located on estate land, whose yards were scattered or which formed dispersed villages, the established settlement pattern did not change much. However, on the lands that had been managed by the estate owners themselves a large number of new small farms, homesteaders' farms, were established in the course of land reform. In 1929 their number was already over 32 000 (about 1/4 of the total number of farms). Around the former estates settlements consisting of two or three up to several dozen holdings were formed; later such settlements were

named villages. Over a short period of time more than 1300 new units were added to the rural settlement system. As far as possible, the new homesteaders' farms were allocated land in one consolidated lot and so the majority of new settlements had a dispersed planning.

The estate yards were mostly also parcelled out between several units of different size. However, over 50 estate yards were not parcelled out to establish large state-owned farms. The yards of about 200 estates were parcelled between a rather large number of units (6–9). In such places centres of closely located multiple yards were formed. In addition to purely agricultural holdings other fields of activities were represented there. Together with the surrounding homesteaders' farms these formed dispersed villages with a nucleus. The settlement pattern that had formed by the late 1930s is shown in a map of the distribution of village forms, drawn up using the same methodology as for analogous maps in the earlier works of the present author. A comparison of this settlement pattern with the one prevailing at the turn of the century shows clearly the cropping up of sparse village forms (sparse linear and dispersed villages), especially dispersed villages with a nucleus, all over Estonia. Only a small number of compact and linear villages could be still found in some places (especially in Southeast Estonia).

The appearance of villages also changed notably in the 1920s–1930s. In rural construction a dwelling with a rectangular ground plan and a gable roof detached from the auxiliary buildings became the prevailing type of farm dwellings. Such dwellings were especially typical of homesteaders' farms, which were mostly built in the second half of the 1920s. The farm buildings were constructed according to officially approved designs made on the basis of standard designs drawn by architects. Also farm buildings where a granary, a cattle shed, and other working quarters were under the same roof as the dwelling quarters were propagated. New buildings were erected also on old farms. There, too, dwellings separated from other buildings were preferred. However, in old farms the old but still in good condition barn-dwellings (*rehielamu*) prevailed. In some places these were reconstructed and modernized. As wall materials stone and clay became increasingly popular, especially in the construction of outbuildings. Also, the use of shingle, stones, and other new roofing materials spread. The new outbuildings obtained a modern architectural form. Larger farms began to erect various up-to-date outbuildings (clean cattle sheds and pigsties, grain dryers, poultry houses, silos). All this turned the architectural appearance of the Estonian village quite diverse: side by side with old, traditional barn-dwellings and outbuildings with thatched roofs there stood quite different buildings with high gable roofs varying notably in size and appearance according to the farm's well-being.

ЛИНИИ РАЗВИТИЯ ЭСТОНСКИХ СЕЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ В 1920–1930-х ГОДАХ

Геа ТРОСКА

В статье рассматриваются изменения в планировке и внешнем облике деревень, а также в общей картине расселения. В старых деревнях на бывшей крестьянской земле, где крестьянские хозяйства до первой мировой войны еще оставались не размежеванными на хутора, работы по переустройству землевладений продолжались по принципам, применявшимся в XIX в. По разным причинам эти работы продвигались очень медленно и поэтому мало повлияли на изменение облика деревень. И все

же число отдельно стоящих дворов в некоторой степени увеличилось в связи либо с разделом крестьянских хозяйств между наследниками, либо с продажей хозяйств по частям (в XIX в. это было запрещено), что привело к дальнейшему разрежению деревень. Тем не менее старые деревни сохранились как административные единицы. В то же время многие прежние, а также новые крестьянские или бобыльские хозяйства, расположенные рассеянно, образовывали определенные группы, более или менее отделенные от других деревень или от групп дворов. Из таких групп дворов создавались новые деревни. В Эстонии к началу 1920-х годов насчитывалось более 4850 деревень (на рубеже XIX и XX вв. их было 2855), а к началу 1940-х годов к ним прибавилось еще примерно 450.

В ходе земельной реформы, проведенной в 1919 г. правительством Эстонской Республики, были отчуждены в пользу государства все помещичьи владения. На этих бывших мызных землях развитие сельских поселений пошло по двум линиям. Землеустройство арендных крестьянских и бобыльских хозяйств, расположенных рассеянно или образовавших деревни разреженного типа, было проведено по тем же принципам, что и в старых деревнях на крестьянской земле. Мызные же земли были размежеваны на новые крестьянские участки разной величины. В 1929 г. их насчитывалось более 32 000, т. е. около четверти от числа всех крестьянских хозяйств в республике. Вокруг бывших помещичьих усадеб возникли новые поселения, в которых было от 2–3 до нескольких десятков хозяйств. Таким путем за очень короткий срок число новых сельских поселений увеличилось более чем на 1300 единиц. Большинство дворов в этих поселениях было расположено рассеянно.

Многие бывшие помещичьи усадьбы тоже были разделены на несколько новых хозяйств, которые влились в разрозненную сеть дворов новопоселенцев. Меньшая же часть помещичьих усадеб (до 200), размежеванных на 6–9 новых землевладений, превратилась в многодворные центры. Вместе с расположенными по окружности крестьянскими хозяйствами они образовали т. н. ядерные деревни. Судя по карте распространения деревень разного типа в конце 1930-х годов, составленной автором по той же методике, что и при исследовании поселений XIX в., ареал сельского расселения значительно расширился, а среди типов деревень стал преобладать разреженный (ядерный, цепочечный, рассеянный).

В течение 1920–1930-х годов деревни активно застраивались. Во многих крестьянских, прежде всего в новопоселенческих хозяйствах воздвигались новые жилые дома прямоугольного плана с высокими двухскатными крышами, разительно отличавшиеся от старых жилых риг. Сооружались новые хозяйственные постройки, иногда под одной крышей с жилым. Появились новые стройматериалы – камень, кирпич и глина (главным образом для хозяйственных построек), крыши стали покрывать дранкой, гонтом, черепицей, реже жстью. В старых деревнях сохранились, конечно, и жилые риги, но многие из них перестраивались в соответствии с требованиями времени. Так и менялся архитектурный облик эстонских деревень.